

Fethiye Camii ve planı - İnebahtı / Yunanistan

Fethiye Camii'nin etrafı çepeçevre yarıllarla sarılmış durumda olduğundan dış mimarisi belirsiz haldedir. Şehrin kalesine çıkıldığında dışı sıvanmış olan ziftle kaplı kubbesi farkedilir. Harimi kare biçiminde bir mekândan ibaret olup çok basık olan kubbesine geçiş tromplarla sağlanmıştır. Giriş cephesinin önüne caminin esası kadar büyük, fakat önündeki sokak yüzünden dışı yamuk bir son cemaat yeri ilâve edilmiştir. Ewelve burada, dört ahşap direğe dayanan ve kubbe kasnağı eteğinden dışa doğru meyilli ahşap bir sakıf olduğu tahmin edilmektedir. Sonradan eklenen son cemaat yerini harimle birleştirmek gayesiyle caminin giriş cephesi sadece iki pâyeye kalacak surette açılmıştır. Bu eklin ahşap çatısı kasnağı da içine alacak şekilde kubbeyle dayanmaktadır. Bugün yalnız kürsü kısmı kalan minarenin bu alt parçasında, erken dönem Osmanlı mimarisinde çok görülen taş-tuğla karma örgüsünün kullanılmış olduğu farkedilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 613-614; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri IV*, s. 248 (yalnız adını verir); A. Petronotis, "Othomanika Arkhitektonimata Navpaktou (İnebahtı)", *Navpaktika* (1992-93), Navpaktos 1994, s. 255-258; Türkçe özeti, s. 292, rs. 17-22.

SEMAVİ EYİCE

FETHİYE CAMİİ

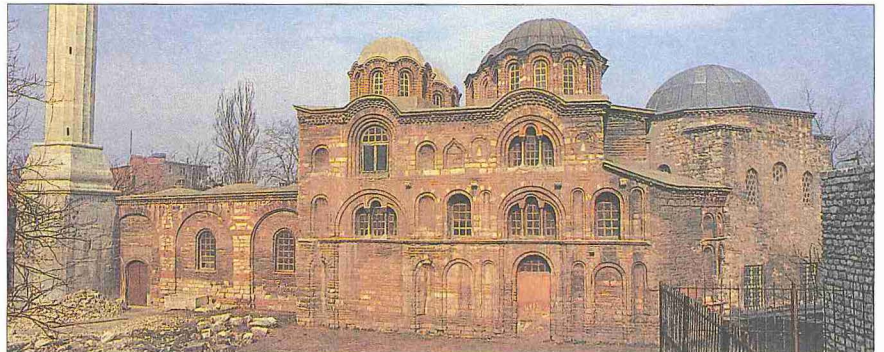
İstanbul'da
XVI. yüzyıl sonlarında camiye çevrilen
eski bir Bizans kilisesi.

İstanbul'un Haliç'e bakan yamacında, Çarşamba ile Draman arasında bulunmaktadır. İlk yapıldığında Meryem adına kurulmuş olan Teotokostis Pammakaristos Manastırı'nın kilisesiydi. Ewelve aynı yerde bir kilise bulunduğu burada önceleri mevcut olan bir kitâbeden anlaşıyordu. Bugün ortada olmayan bu kitâbe, burayı loannes Komnenos ile karısı Anna Dukaina'nın yaptırdıklarını bildiriyordu. Ancak adı geçen kişinin İmparator II. loannes Komnenos ile (1118-1143) aynı şahıs olması, bu hükümdarın karısının adının Eirene olmasından dolayı mümkün görülmemektedir. Bunun yerine bâninin 1067'de ölen saray mâbeyincisi loannes Komnenos olduğu da ileri sürülmüştür. Ancak bu kişinin karısı Dukas soyundan Anna Dalasena'dır. Bugün görülen kilise, Latin işgalinin (1204-1261) arkasından XIII. yüzyıl sonlarında Bizans sarayı gelenlerinden Mikhail Glabas Tarkaniotes tarafından inşa ettirilmiştir. Bu hususu doğrulayan ve çağın şairlerinden Manuel Philes (ö. 1346) tarafından yazılan manzum kitâbe, binanın cephesini süsleyen bir silme üzerine işlenmiş olarak görülmektedir. Ancak bu kitâbe esas binaya bitişik mezar şapelinin güney cephesindedir. Buna göre büyük binanın, Latin işgali sırasında harap bir hale gelmesinin ardından Mikhail Glabas Tarkaniotes tarafından yeniden yaptırılarak ihya edildiği ve az sonra da 1315'e doğru güney tarafına Mikhail Glabas'ın eşinin bir me-

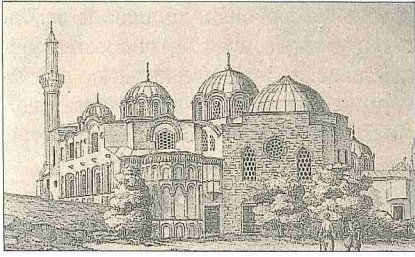
zar şapeli inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Mikhail Glabas Tarkaniotes manastır ve kiliseyi 1293'ten önce tamamlamış olmalıdır. Çünkü rahip Kosmas bu manastırın başı olarak tayin edilmiş ve 1294'te patrik olmuştur.

İstanbul'un fethinden sonra Fâtihtan Mehmed'in Ortodokslar'ın başına patrik olarak tayin ettiği II. Gennadios Skolarius, önce Fâtihtan Camii yerindeki On İki Havâri (Hagioi Apostoloi) Kilisesi'ne yerleşmişken 1455'te buradan o sıralarda kadınlar manastırı olan T. Pammakaristos Manastırı'na geçmeyi istemiş ve Fâtihtan Sultan Mehmed'in fermanı ile patrikhâne buraya taşınmıştır. Burada yaşayan rahibeler de hemen yakınındaki loannes Prodromos Manastırı'na geçmişlerdir. Pammakaristos Manastırı ve Kilisesi yaklaşık bir buçuk asır patriklik merkezi vazifesi görmüş, hatta bu arada bizzat Fâtihtan burayı ziyaret ederek Gennadios ile Hıristiyanlık üzerine ünlü tartışmasını yapmıştır ki bu konuşmanın metni "Gennadios itikadnâmesi" olarak tanınmıştır. Pammakaristos Manastırı'na patrikhâne olduğu yıllarda 1490'a doğru Türkler tarafından el kolunmak istenmişse de bu girişim önlenmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde despot Tomas'ın torunu loannes Palaiologos buraya gömülmüştür. Bir elçilik heyetiyle İstanbul'a gelen Stephan Gerlach henüz patrikhâne olduğu sırada burayı ziyaret ederek gördüklerini 7 Mart 1578 tarihli mektubu ile Martin Crusius'a yazmıştır. Manastır ve kilisenin o yıllardaki görünümü *Turcograecia* adlı kitapta anlatıldığı gibi resmi de tahta oyma gravür olarak aynı yıllarda İstanbul'a gelen elçilik papazı Salomon Schweigger'in seyahatnâmesinde yayımlanmıştır. Bu

Fethiye Camii - Draman / İstanbul

Fethiye Camii'nin Galanakis tarafından XIX. yüzyıl içinde yapılan bir gravürü (Paspatis'ten)

rada etrafı bir duvarla çevrilmiş ağaçlı bir düzlükte kilise ile manastırın yapıları gösterilmiştir. Rumlar'ın çeşitli yapılardan topladıkları kutsal kalıntıları da (reliques) patrikhâne olarak kullanıldığı süre içinde buraya taşınmıştır.

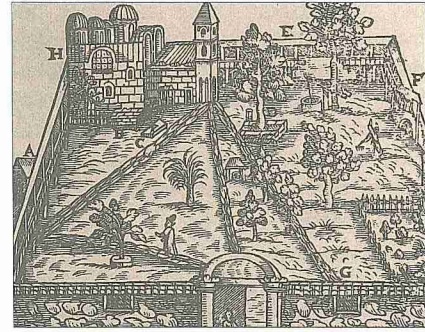
III. Murad döneminde (1574-1595) artık çevresi Türk mahalleleriyle sarılan Pam-makaristos Kilisesi, Gürcistan ve Azerbaycan'ın fethi hâtırası olarak Fethiye Camii adıyla 1590'a doğru camiye dönüştürülünce patrikhâne önce Aya Dimitri Kilisesi'ne, 1612'de de şimdiki yerindeki Aya Yorgi (Hagios Georgios) Kilisesi'ne taşınmıştır. Cami yapıldığında apsis kısmı yıkılarak buraya bir mihrabın içinde yer aldığı kubbeli bir mekân eklenmiş, esas bina ile yandaki ek binada bulunan sütunlar kaldırılarak kubbeler ve tonozlar büyük kemerlerle desteklenmiştir. Kilise cami haline getirildiğinde avlunun batı tarafında, Yemen fâihi olarak tanınan Sadrazam Koca Sinan Paşa bir medrese inşa ettirmiştir. Sinan'ın eserlerinin adlarını veren tezkirelerde, yeri belirtilmeksizin bir Sinan Paşa medresesinden söz edilmektedir. Ancak bunun Fethiye Camii yanındaki değil Beşiktaş'ta Kaptanıderyâ Sinan Paşa Camii'nin avlusunu saran medrese olduğu anlaşılmaktadır. Avluyu "U" biçiminde saran bu medrese ile Fethiye Camii XVI. yüzyıl mimarisinde avlusu medreseli camiler tipinin bir örneği olmuştur. Cami iki tarafa kapısı olan bu avlu duvarı içine alınmış, sağ tarafına taş bir minare yapıldıktan başka batı ve güney tarafına Türk mimari üslubunda kemerli kapılar açılmıştır. 1051'deki (1641) Balatkapısı yangınında alevler Fethiye Camii'ne de ulaşarak tahribat yapmıştır.

Fethiye Camii, güney cephesinde kapı üstündeki kitâbeden anlaşıldığına göre 1262'de (1846) bir tamir görmüş, barok üslûpta olan minare de büyük ihtimalle bu onarımda yenilenmiştir. XIX.

yüzyıl sonlarında medresenin üstüne Mimar Kemâleddin Bey'in çizdiği projeye göre bir ilkokul inşa edilmiş, avlu duvarları kaldırılarak külliye'nin bütünlüğü yok edilmiştir. 1936-1938 yıllarında Fethiye Camii Vakıflar İdaresi tarafından yeniden restore edilmiş, güney tarafına tonozların üstüne oturtulan ahşap meşruta ile buraya çıkışı sağlayan geniş dış merdiven kaldırılmış, fakat anlaşılmasız bir sebeple müzeler idaresine devredilerek uzun yıllar sahipsiz ve bakımsız bırakılmıştır. Hatta bu yıllarda kubbe kurşunlarını hırsızlardan korumak için caminin kubbelerinde bir kurt köpeğinin beslenmesi ilgi çekici bir olay olarak zikre değer.

Fethiye Camii çevrenin başvuruları üzerine 1960'lı yıllarda yeniden ibadete açılmıştır. Bu sırada yanındaki ek mezar şapeli, Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından içindeki bütün mozaik ve freskolar açığa çıkarılıp restore edilmiş, ayrıca Türk döneminde yapılan kemer sökülüp eskiden var oldukları bilinen sütunların yerlerine yenileri yapılarak şapel orijinal şekline dönüştürülmüştür. Bugün esas bina cami olarak kullanılırken arada bir bölme ile ayrılan ek şapel müzeler idaresine bağlı ve ziyarete açıktır.

Fethiye Camii olan eski Bizans kilisesi, altındaki daha eski bir döneme işaret eden, bazıları pâyeye haline getirilmiş on altı sütunlu sarnıç istisna edilecek olursa üst yapısı bakımından dört döneme işaret eder. Esas kilise olarak XIII. yüzyıl sonlarında inşa edilen ana yapı, örnekleri ancak son dönem Bizans mimarisinde ortaya çıkan, orta mekânını üç tarafından "U" biçiminde koridorların sardığı "dehlizli tipte" olan kiliselerdendir. Ortadaki kubbeli mekânı bu dehlizlerden ayıran çifte sütunlar Türk döneminde kaldırılarak aynı tipte olan Fennârî İsa Camii güney binasında olduğu gibi üst yapı eksen paralelinde iki kemere bindirilmiştir. Bu sütunların varlığını gösteren kaideler bina harap halde iken görülüyordu. Binanın doğusundaki ana ve yan apsiler Türk döneminde yıkılarak yerlerine şevli biçimde üstü kubbeli bir mekân yapılmış olup bunun yan duvarında mihrap bulunmaktadır. Ana binanın orta mekânı pencerele kare bir kitle halinde yükselir. Bunun üstünde Bizans mimarisinin tipik kubbesi bulunur. Dalgalı saçağı, kademeli kemerler içindeki pencereleriyle kubbe XIII-XIV. yüzyılların mimari özelliğine sahiptir.

Fethiye Camii'nin İstanbul'un fethinden sonra patrikhâne olarak kullanıldığı sıradaki durumunu gösteren bir gravür (S. Schweiger, s. 118)

Mikhail Glabas'ın karısı Maria'nın XIV. asrın ilk yıllarında ana binanın güney cephesine bitişik olarak yaptırdığı mezar şapeli dört sütunlu haç planına göre inşa edilmiştir. Bunun üzerinde döneminin üslubuna uygun görünüşte kubbeler vardır. Bir Bizans kilisesinin bütün mimari elemanlarına sahip olan bu ek şapelin en ilgi çekici tarafı, dış yüzeylerini süsleyen taş ve tuğlalardan oluşan bezemelerdir. Ayrıca bu binanın güney cephesindeki mermer silme üzerinde M. Philes'in manzum yazısı işlenmiş olduktan başka aynı cephede tuğlalardan yapılmış bir yazı frizi daha vardır. Bu mezar kilisesinin kubbesinin içini bir Pantokrator (kâinatın hâkimi) İsa ile etrafında Tevrat peygamberleri mozaikleri süsler. Burası cami olduğunda da mozaikler kapatılmamış olarak açıkta görülebiliyordu. Apsis bölümünde, mahşer günü insanlığa yardımcı olması için Meryem ve İoannes'i İsa'nın iki yanında tasvir eden bir mozaik bulunmuş, ayrıca kemer ve tonozlarda bir kısım azizlerin resimleri meydana çıkarılmıştır. Bazı üçer yerlerde ise pahalı bir teknik olan mozaik yerine daha kolay ve ucuz olan fresko resimlerin yapıldığı dikkati çeker. Üçüncü devrede, birbirine bitişik bu iki yapıyı dıştan ve üç taraftan saran bir dış dehliz inşa edilmiştir. Taş ve tuğladan oluşan karma teknikte yapılan bu ek mimari bakımdan dikkate değer bir özellik göstermez. Dördüncü ek ise Türk döneminde yapılan kubbeli mihrap mekânıdır. Kilise camiye dönüştürüldüğünde içine mermerden işlenmiş şebekeli bir minber konulmuştur.

Caminin etrafında ewelce iki tarafa kapısı olan taştan bir avlu duvarı bulunuyordu. Bu kapılardan bugün yalnız

FETHİYE CAMİİ

biri durmaktadır. Duvar ise hemen hemen yok olmuş, cami avlusu da önündeki medresenin yerine yapılan ilkokulun oyun alanı olmuştur. Dış kapı üstünde bulunan ve Neveşehirlî Damad İbrâhim Paşa'nın damadı Kethüdâ Mehmed Bey'in vakfı olan mektepten de bugün bir iz yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

S. Schweigger, *Eine neue Reysebeschreibung auss Deutschland nach Constantinopel*, Nürnberg 1608, s. 119-120; Ayvansarâyî, *Hadîkâtü'l-cevâmî'*, I, 157; a.e.: *Camilerimiz Ansiklopedisi* (haz. İhsan Erzi), İstanbul 1987, I, 214-215; A. G. Paspatis, *Byzantini Meletai*, İstanbul 1877, s. 298-302 (bir gravür ile); Pulgher, *Eglises byzantines de Constantinople*, Vienne 1878, s. 41; Liviks, *Mechet Fethkie-djhami u Konstantinopolie*, Odessa 1887; J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897, s. 250; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1909, s. 34; A. van Millingen, *Byzantine Churches of Constantinople*, London 1912, s. 138-160; J. Ebersolt — A. Thiers, *Les Eglises de Constantinople*, Paris 1913, s. 225-247; Ahmed Refik [Altınay], *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1931, s. 13, nr. 27; A. M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, Berlin 1936, s. 66-67; R. Janin, *Eglises et monastères*, Paris 1955, s. 208-213; T. F. Mathews, *Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania 1976, s. 346-365; H. Belting — C. Mango — D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978; Semavî Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisî*, İstanbul 1980, s. 22-27, 28-30; *Fâtih Camileri ve Diğer Târihî Eserleri* (haz. Fatih Müftülüğü), İstanbul 1991, s. 97-98; X. A. Siderides, "Peri tes en Konstantinupole mones tes Pammakaristu", *Hellenikos Filologikos Sillogos: Parartema*, XX-XXII, İstanbul 1902, s. 19-32; XXIX (1907), s. 265-273; Aziz Ogan, "Aya Mariya Pammakaristos - Fethiye Camii", *TTK Belleten*, XIII/50 (1949), s. 271-308; H. Halensleben, "Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche der heutigen Fethiye Camii in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen*, XIII-XIV, İstanbul 1963-64, s. 128-193; F. Schreiner, "Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristos - kirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels", *Dumbarton Oaks Papers*, XXV, Washington 1971, s. 220-248; H. Belting, "Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel", *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst*, XXIII (1972), s. 63-100.

SEMAVÎ EYİCE

FETHU'İ-BÂRİ

(فتح الباری)

İbn Hacer el-Askalânî

(ö. 852/1449)

tarafından yazılan

Şahîh-i Buhârî şerhi

(bk. el-CÂMÎU's-SAHİH).

FETHU'İ-KADİR

(فتح القدير)

İbnü'l-Hümâm

(ö. 861/1457) tarafından

Burhâneddin el-Merginânî'nin

el-Hidâye adlı eserine

yazılan şerh

(bk. el-HİDÂYE).

FETHU'İ-KADİR

(فتح القدير)

Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin

(ö. 1250/1834)

Kur'an-ı Kerim tefsiri.

Şevkânî, Rebülâhîr 1223'te (Haziran 1808) yazmaya başladığı ve Receb 1229'da (Temmuz 1814) beş cilt olarak tamamladığı eserin tam adını mukaddimedeki *Feihul-ğadir: el-câmî beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* şeklinde kaydetmiştir. Müellif bu kısa mukaddimedeki Kur'an-ı Kerim'in yüceliğine, faziletine, fesahat ve belâgatına temas ettikten sonra tefsir ilminin önemi ve onunla meşgul olmanın fazileti sebebiyle kendisini bu ilme vererek bir eser hazırladığını belirtmektedir. Daha önce rivayet veya dirayet metotlarından sadece biriyle tefsir yazan müfessirlerin bu çalışmalarının büyük değer taşıdığına, ancak yeterli olmadığına işaret etmektedir. Zira müellife göre Kur'an-ı Kerim'in tefsir edilmesinde rivayetlerin vazgeçilmez bir yeri varsa da Kur'an'ın tamamına nisbetle Hz. Peygamber'den nakledilen tefsir mahiyetindeki rivayetlerin azlığı, yine Kur'an'ın mâna vecihlerinin çok zengin olmasına karşılık Selef'ten nakledilen tefsirlerin bu vecihlerden sadece birini kapsaması gibi hususlar dikkate alındığında rivayet tefsirleriyle yetinmenin doğru olmadığı, bu alanda gelişen dil bilimlerinden de faydalanmak gerektiği ortaya çıkar. Bu görüşünün destekleyen bazı rivayetler nakleden Şevkânî kendisinin *Feihul-ğadir*'de hem rivayet hem dirayet metotlarını kullandığını bildirir. İstifade ettiği belli başlı kaynakların isimlerini de kaydeden müellif, tefsirine bazı zayıf rivayetleri aldığı için ileride kendisine tenkitler yöneltilebileceğini göz önüne alarak bunları teyit eden başka rivayetler bulunduğunu veya bunların Arapça mânaya uygun düştüğünü söyler.

Feihul-ğadir'de takip edilen metoda göre tefsiri yapılan sürenin önce Mek-

kî veya Medenî oluşu konusunda açıklamalar yapılmış, âyet sayısına işaret edilmiş, nüzül sebebine ve faziletine dair rivayetler zikredilmiş, sürenin varsa değişik isimleri, bunların anlamları ve verilmiş sebepleri üzerinde durulmuştur.

Eserde çoğunlukla âyetlerin tek tek tefsir edilmesi yerine konu birliği bakımından birbirleriyle bağlantılı olan birkaç âyet ele alınarak açıklanmıştır. Bu arada şâzlarına varıncaya kadar kıraat ihtilâflarına geniş yer verilmiş, farklı okuyuşlardan kaynaklanan değişik anlamlar üzerinde durularak bunların arasında tercihler yapılmıştır. Âyetlerdeki lafızlar dil kurallarına göre açıklanmış, eski Arap şiirinden örnekler (şevâhid) getirilerek bunların ilgili âyete en uygun düşen mânalarının tesbitine çalışılmıştır. Bu arada muhkem-müteşâbih, nâsih-tamsûh, hâs-âm, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen gibi usule dair konular üzerinde durulmuş, gramer tahlilleri yapılmış ve edebî nüktelere işaret edilmiştir. Nesihle ilgili meselelere geniş yer veren müellif İsrâiliyat'tan sayılan rivayetlere itibar etmemiş, yeri geldikçe bu tür rivayetleri reddetmiş, özellikle fıkıhçı kişiliğinden dolayı fikhî hükümler ihtiva eden âyetlerin tefsirine diğerlerine nisbetle daha çok ağırlık vermiştir. Eserde, üzerinde durulan âyet veya âyetler grubunun dirayet usulüne göre tefsiri tamamlandıktan sonra aynı kısma dair Hz. Peygamber'den, ashaptan ve daha sonraki Selef ulemâsından gelen tefsir rivayetleri aktarılmıştır.

Feihul-ğadir'i telif ederken ilgili âyetlerin konuları çerçevesinde pek çok kaynaktan nakiller yapan Şevkânî'nin bu eserlerin bir kısmını bizzat görerek incelediği, bir kısmından da başka eserler vasıtasıyla faydalandığı anlaşılmaktadır. İbn Düreyd'in *el-Cemhere*, Ezherî'nin *Tâcü'l-luğa*, Cevherî'nin *Tâcü'l-luğa*, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-^cArab*, Firûzâbâdî'nin *el-Ğâmûsü'l-muhtâ* adlı sözlük kitapları; *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin *el-Muşannef*, Ahmed b. Hanbelî'nin *el-Müsned*, Abd b. Humeyd'in *el-Müsnedü'l-kebir*, İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-şahîh*, Hâkim en-Nisâbü'nin *el-Müstedrek*, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı hadis mecmuaları; Ferrâ Yahyâ b. Ziyâd'ın *Me'âni'l-ğur'an*, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *Tefsîrü'l-ğur'an*, İbn Humeyd'in *Tefsîrü'l-ğur'an*, Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*, Zeccâc'ın *Me'âni'l-ğur'an*, İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrü'l-*